

УДК 821.161.2 – 343.09 «19»

Кизилова В. В.

кандидат філологічних наук, доцент
Державний заклад “Луганський
національний університет імені Тараса Шевченка”

ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ РІЗДВЯНОЇ КАЗКИ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ: ПОЛІФОНІЯ КАТЕГОРІЇ ДИВА

Казка є найбільш популярним і найбільш поширеним жанром у колі дитячого читання. Особливий потяг дітей до неї Маргарита Славова пояснила в ракурсі психофізіологічних особливостей: фантастичний світ є привілейованим світом попередніх конкретизацій відчуттів страху, надії, щастя й нещастя, таємничого, дивного; світом, у якому представлені герої й ситуації, здатні дати поштовх процесам ідентифікації; стимулятором розвитку уяви дітей. Фантастичне як спосіб пізнання світу спирається на ірраціональне й ігрове, що наближає його до дитячого світосприйняття і способу мислення [5, 80–81].

Бурхлива еволюція літературної казки активно розпочалася в ХІХ ст. й продовжується донині. Варто наголосити на активному студіюванні цього жанру художньої словесності в останні десятиліття (Оксана Гарачковська, Ольга Горбонос, Людмила Дереза, Галина Сабат, Наталя Тихолоз, Оксана Цалапова та ін.). З-поміж поширених у ній тем осібно місце посідає новорічно-різдвяна, що на сьогодні ще недостатньо осмислена дослідниками. Новорічні свята – найбільш улюблені родинні свята з особливою атмосферою радості, ширості, сподівання й очікування дива; діти беруть у них активну участь. Світова традиція налічує велику кількість новорічно-різдвяних сюжетів, побудованих за принципом “чудесної оповіді”: “Дівчина із сірниками” Г. К. Андерсена, “Синій птах” М. Метерлінка, “Лускунчик і мишачий король” Е. Т. А. Гофмана та ін. В українській літературі до новорічно-різдвяної теми зверталися І. Франко (“Суд Святого Николая”, “Святовечірня казка”), Марко Черемшина (“Сльоза”), Олена Пчілка (“Сосонка”, “Чад”, “Маскарад”, “В яслах”, “Збентежена вечеря”), М. Коцюбинський (“Ялинка”), І. Нечуй-Левицький (“Попались!”) та ін. Події в таких казках відбуваються напередодні Різдва, Нового року, а, отже, важливою їх рисою є релігійність, віра у відновлення справедливості в земному світоустрої, панування гармонії й добра. Фантастика, диво як домінантні особливості казкового жанру здебільшого увиразнюють буденність, похмурі картини реальної дійсності. “Передсвятковий час (напередодні Різдва, Святвечір), – слушно відзначає Н. Тичина, – утримує досить-таки визначені характеристики і можливості (вони виходять ще з

народних уявлень): це період тимчасової переваги на землі темних сил, на зміну яким у момент настання свята світу повертається гармонія” [7, 381].

Ірраціональні аспекти національного світобачення в колишньому СРСР переслідувалися атеїзмом, проте висвітлювалися в емігрантському письменстві. Так, у збірнику “Українське дошкілля” [9] тексти для читання дітям об’єднані в тематичні групи, серед яких на чільному місці “Гостина св. Миколи”, “Різдво, Йордан і Новий Рік”, “Христос і українські діти”. Варто відзначити письменників, хто розробляв новорічно-різдвяну тему в еміграційній літературі для дітей: Романа Завадовича (“Різдвяна казка”), Ніну Нарчевич (“Легенда про Святого Миколая”), Ганну Черінь (“Лист до Святого Миколая”), Ольгу Мак (“Вертеп”) та інших. Автори в доступній формі знайомлять читачів зі звичаями й обрядами, пов’язаними з новорічно-різдвяними святами, розповідають про життя святих, крізь призму християнського сприйняття на прикладі «вічних образів» розкривають проблеми морально-ціннісної орієнтації особистості.

Зміна соціально-політичної парадигми в українському суспільстві в 90-ті роки ХХ століття – на початку ХХ століття призвела до реконцептуалізації національної ідентичності, поступово стали відроджуватися і з’являтися нові тенденції казкотворення, неможливі в радянську епоху. За слушним зауваженням Світлани Шліпченко, на зламі століть “ми спостерігаємо загострення процесу національної (ре)ідентифікації та дискусій і напруги (прихованої та явної) довкола національних, релігійних чи гендерних питань” [11, 235]. Наслідком цього стала надзвичайна популярність так званої новорічно-різдвяної казки в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. 2006 року видавництво “Свічадо” (Львів) започаткувало серію “Різдвяна антологія”, в якій вийшли збірки “Різдвяна ніч”, “Казки Різдвяного ангела”, “Перед Божими яслами”, “Святий вечір”, “Зимові історії для дітей”.

Орієнтуючись переважно на сучасність, на певну добу з її проблемами й особливостями, казка експлуатує основні морфологічні елементи народної казки, утім модифікує фольклорну праснову, світову казкову літературну традицію. Створюючи ілюзорний світ, літературна казка повсякчас експлуатує *категорію дива*, що увиразнює складові чарівної оповіді. Її походження, на думку Оксани Цалапової, поліфонічне й багатовекторне, оскільки модифікація дива безпосередньо залежить від генотипу епічного сюжету [10, 116].

Жанрові модифікації новорічно-різдвяних казок, створених українськими письменниками новітнього періоду, вирізняються оригінальними версіями розбудови актуальних для читача різних вікових категорій тем і проблем. У них експлуатовано різноманітні аспекти казкового дива, що залежно від варіантної конкретизації жанрового інваріанта, у якій зберігається основний стійкий формозмістовий комплекс жанровизначальних рис [6, 32], набувають специфічних форм вияву і оригінальних рис. На цей аспект казкотворчості сучасних українських письменників і буде звернута увага в цій статті.

Невіддільною ознакою як народної, так і літературної казки є філософічність. У фольклорі вона увиразнює народне розуміння морально-етичних норм; в літературі ж здебільшого взаємозалежність письменницьким світоглядом, його індивідуальним життєвим і творчим досвідом, своєрідністю

таланту, панівними філософськими ідеями, етичними та естетичними пріоритетами певної епохи [6, 170]. “Чому усміхаються ангели” Галини Рис – **філософська казка-притча**, в якій головними дійовими особами є ялинкові прикраси (Огірок, Ангел, полунички, горішки, кавуни та ін.). Твір побудований у вигляді діалогу двох головних персонажів – Огірка й усміхненого Ангела. Вони – узагальнено-абстрактні *персоніфіковані образи*, що уособлюють певні філософсько-етичні поняття. Своєю здатністю розмовляти, відчувати, міркувати вони виступають репрезентантами казкового дива. Іграшка-овоч постійно була незадоволена (спочатку своєю самотністю, згодом своїм розташуванням на новорічній ялинці), заздрила Ангелу й хотіла зайняти його місце. Ангел приходив до Огірка уві сні й розмовляв з ним. У цих діалогах – потужний моральний потенціал твору. “Огірки в цьому світі потрібні так само, як і бджолині стільники, морські камінці та соняшникове насіння. Без них світ не був би таким чудовим, яким він є” [4, 29]. Узагальнення, що звучать наприкінці твору (“Хіба ж ти досі не відчув, що бути собою – це велике щастя?”), надають йому притчевої тональності, а філософський підтекст дає підстави говорити про подвійну адресацію (діти й дорослі).

У багатьох казках на різдвяну тематику чарівним помічником, другом виступає янгол; він дарує дітям диво, радість, оберігає їх від усіх негараздів, подеколи виправляє людські вади. Оповіді про Різдвяного Ангела віднаходимо в Марії Людкевич, Марічки Крижанівської, Наталі Шраменко, Зоряної Живки, Меланії Павленко-Кравченко, Валентини Вздольської, Юлії Смаль, Марії Морозенко, Оксани Луцевської та інших.

Авторська інтерпретація релігійної проблематики суголосна філософським міркуванням митців слова щодо категорій “добра” і “зла”, “любові” та “ненависті” тощо. “Вертеп маленького хлопчика” Ігоря Калинця – **соціально-філософська казка**. Твір концентрує важливі з погляду світогляду автора ідеї й проблеми. Розповідь побудована на контрасті: атмосфера різдвяної урочистості, святковості протиставлена сумним спогадам головного героя про батьків, які змушені зустрічати Різдво далеко від сина. Малий з нетерпінням чекає телефонних дзвінків від батьків, мріє швидше зустрітися з ними. Почуття любові до рідних передані за допомогою ретроспективних згадок хлопчика про те, як матуся водила його до садочка, до скверу посеред міста на відкриття пам’ятника Великому Поетові тощо. Спогади хлопчика про політичні події сприяють документалізації художнього тексту.

Реальний й ірреальний світи органічно переплетені за допомогою вдалого використання інтертекстуальних елементів. Батьків Хлопчика названо біблійними іменами – Марія і Йосиф; автор проводить між ними паралель, наголошуючи на їх доброті, чуйності, моральності. Автор перебуває в постійному діалозі з героями, з читачем, з сьогоденням. Його життєві пріоритети свідомо витримані в тексті та сформульовані згідно з філософією екзистенціалізму. Твір у такий спосіб набуває метафорично-символічного змісту.

Автор, осмислюючи історичні реалії України межі ХХ–ХХІ століть, вдається до форми казкової умовності; основним прийомом дивотворення стає

перетворення головного героя в маленького Янголятка. Маленький Хлопчик у подібі Янгола на Різдво разом із *чарівним помічником*, Ангелом-охоронцем, рушає до Португалії відвідати батьків. Час і простір набувають у цьому епізоді виразних казкових ознак: "...ми не літаємо, як птахи. Ми переносимося куди слід, і то за якусь мить" [8, 641]. Він приходить до матусі уві сні, батько бачить видиво за вікном нічного потягу, яким повертався до Сантарену. Світ казки, таким чином, накладається на світ реальності. Цей синтез дає можливість автору зробити акцент на вічних цінностях, що є сенсом життя, – любові, доброти, теплих родинних стосунках. Вони об'єднують людей, надають світу гармонії. Соціально-філософська казка І. Калинця концентрує важливі з погляду світогляду автора ідеї й проблеми, у ній сфокусовані лейтмотиви творчості письменника, що модифікує жанрову структуру авторської казки, зумовлює її інтелектуалізацію.

"У різдвяну ніч" Ірини Калинець – **соціально-реалістична казка**, ідейно-проблемні аспекти якої розв'язано в суто авторському індивідуальному ключі. Тут важливу роль відіграє орієнтація на сучасну письменниці соціальну дійсність, що майстерно синтезується з атмосферою дива. Залишившись зустрічати Різдво в ошатній сільській хаті своїх друзів неподалік Львова, головна героїня твору стає свідком побиття одного із колядників, Ромки, за те, що погано колядував. Нецензурна лексика, жорстокість і агресивна поведінка хлопців глибоко вразили жінку, яка кинулась рятувати непритомну дитину. На загальне реалістичне тло твору (марні намагання медсестри викликати швидку, пошуки машини, щоб відвезти дитину до міста, зустріч Різдва в родині Романа, знайомство з його матір'ю, вчителькою української й англійської мови, накривання святкового столу тощо) органічно накладаються казкові елементи. Авторка вдається до використання *чарівного предмета* – маленького срібного дзвіночка, – який дивовижним чином зцілює малого. "Кладу дзвіночок біля узголів'я хлопчика. І раптом дивний передзвін заповнює кімнату. До передзвону долучається нечуваної краси музика, і веселкові кольори розпрозорюють стіни... Що це? Що?.. – вражена медсестра стоїть на порозі, а хлопчик розплющує очі, усміхається..." [8, 646]. На тлі казкового сюжету, отже, увиразнено соціальний аспект твору (підлітково-дитяча агресія, мрії головного героя стати священиком, спричинені тяжкою хворобою батька хлопця, опроміненого в Чорнобилі, бідність родини), наголошено на реальних фактах дійсності, що в цілому працюють на розкриття авторської концепції.

"Ковалі щастя, або Новорічний детектив" Вс. Нестайка – **казка-детектив**. У ній відсутній християнський смисл, акцент робиться на родинному святі Нового року. Це типова пригодницька історія, що репрезентує читачеві історію викрадення напередодні Нового року чарівного мішка із щастинками-золотинками, Ковалів Щастя, золотого ковадла. Письменник вдало експлуатує у творі риси детективу: динамічність розгортання подій, несподіванки, яскраві персонажі, таємниця, злочин, атмосфера гри, розслідування, торжество справедливості, небезпечні захоплюючі пригоди, накладаючи на них казку. Детективна лінія пов'язана з різноманітними версіями у процесі розслідування, переслідування злочинців, арешту. Вони занурюють читача в лабіринт

“кримінальних” подій, у такий спосіб розважаючи його й надаючи оповіді емоційної зарядженості. Чарівні стереотипи оповіді формують *казковий хронотоп* (Гора Вічності, Чарівний Замок Годин, Казкове Детективне Бюро), *фантастичні персонажі*, які вибудовані відповідно до канонів фольклорного чарівного первня з притаманними позитивними (Дід Мороз, Ковалі Щастя, детектив Бровко Барбосович) й негативними (Зландій, Посіпака, Баба Свистуха та ін.) рисами. Згідно з казковими законами у творі відбувається протистояння сил добра і зла, у творі повсякчас нагадує про себе атмосфера дива: чаклування, перевтілення, фантастичні пригоди, миттєві переміщення персонажів у просторових координатах тощо.

Синтез казки й детективу дав можливість запропонувати читачам (дітям дошкільного та молодшого шкільного віку) зразок своєрідної креативної гри, у якій мета досягається завдяки органічній співдії автора, персонажів і реципієнта з використанням кмітливості, казкового антуражу, незвичних речей і обставин. Загальній святковій тональності твору відповідає його мовне оформлення. У казці велика кількість діалогів, насичених емоційно-зарядженою лексикою, віршованими замальовками. Вони суголосні загальній тональності, сприяють активізації читацької уваги:

Тік-так! Тік-так!
Тік-так! Тік-так!
Тік-так! – і є хвилинка,
Щастинка-золотинка!
Ми – Щастя Ковалі!
Єдині на землі
Куєм щасливий час
Для всіх, для всіх
Для вас! [3, 42].

Наснажена християнсько-релігійною атмосферою збірка Зірки Мензатюк «Макове князювання». Письменниця акцентує в ній увагу на національній неповторності українців, обрядах і звичаях, глибоко усвідомлених письменницею: “...якщо ми, українці, цікаві світові, то саме своєю неповторністю, своєю самобутньою культурою, звичаями, традиціями [...]. Тому в своїх казках я пишу про вічні цінності українського народу” [12, 9]. Гармонія й рівновага художнього світу досягнута завдяки особливій авторській позиції, що фокусує ідею створення досконалого світу, у якому немає місця злу, заздрощам, байдужості, цінуються краса, добро, любов до ближнього.

“Казка про колядку” – **пізнавальна казка**, в якій Зірка Мензатюк знайомить дітей з життям метеорологів у Карпатах. У творі – реалістичний хронотоп: “Там, де синіє Говерла, Карпатські гори найсуворіші. На всі боки стримлять верхи – безлюдні, дикі, неприступні. Смереки на них не ростуть, а ті, що звелися ген нижче, одnobокі й обшмугані вітром” [2, 37]. Головна героїня твору – метеоролог Оля, яка, закінчивши Львівський університет, приїхала на Говерлу спостерігати за погодними умовами. Чудові літні й осінні дні дуже подобались дівчині, неповторні краєвиди Карпатських гір не залишили її байдужою. Захоплювалася Оля й красою зимових гір: пухкі щокаті хмари

притрусили їх снігом, хурделиця застелила поля й сіножаті. Напередодні ж Різдва (письменниця використовує чітко регламентований час) вона засумувала, бо не сподівалася тут у заметіль дочекатись колядників. У чарівний спосіб (*інтенсифікація простору*) до метеорологічної станції в заметіль прийшли колядувати лісник, пастушок Василько, на автобусі зі Львова приїхала ціла ватага колядників. Знайомлячи дітей з християнськими традиціями і звичаями, Зірка Мензатюк наснажує твір позитивними емоціями: “Оля стояла, притиснувши руки до грудей, і в грудях у неї щось тануло – то розтавав її смуток, бо так уже є у світі, що всякий смуток пропадає від колядки. Він ставав як теплий віск, м’який придатливий, і щось інше, голосне, світле, вливалось в груди” [2, 45]. Увага до національних вірувань, обрядів посилює етнічне навантаження казки, увиразнює народний колорит.

“Різдвяна казка” І. Керницького – **пізнавальна казка на історичну тему**. Основним прийомом дивотворення стає *сон* головного героя. Подаючи його як звичайний фізіологічний процес, письменник за його допомогою створює чарівно-казкову атмосферу оповіді. Уві сні маленького хлопчика Василька іграшки, зібрані під новорічною ялинкою, о дванадцятій годині враз оживають і починають спілкуватися між собою. Особливу увагу з-поміж індіанців, ковбоїв, матросів, летунів, парашутистів автор приділяє маленькому козачку, увиразнюючи в такий спосіб пізнавальний потенціал казки. При цьому вдало, в ненав’язливій формі робиться акцент на національних цінностях. У процесі розмови іграшок читач дізнається багато цікавої інформації про одяг козаків, їх вдачу, звичаї тощо. “Козаки – це були лицарі, що обороняли свою землю, свою віру і свій нарід від лютих ворогів. А в мирний час господарили, сіяли хліб, вудили рибу, полювали на звіра...” [1]. Поспілкувавшись, іграшки роблять висновок про шляхетне серце козака, що є найбільшою чеснотою кожного лицаря.

“Неймовірна новорічна пригода” М. Мучинського – **пригодницько-розважальна казка**. У ній автором обіграно типовий конфлікт братів-близнюків Юрасика й Івасика, котрі не хотіли йти до школи на новорічне свято в однакових костюмах. Мати одягнула хлопчиків у різне вбрання: зайця й вовка. Дивним чином (тут письменник використовує *перетворення* як інваріант казкового дива, *гру з часопросторовими характеристиками*) діти зі шкільного новорічного свята переносяться в ліс, де спочатку вовк женеться за зайцем, аби налякати і з’їсти його. Згодом же, зрозумівши, що в лісі насправді два зайця і два вовка (янголи-близнюки прийшли на допомогу), хлопці навпаки намагаються захистити один одного і врятувати життя. У казці читач легко вловлює ненав’язливий морально-дидактичний компонент: дуже добре мати схожого на себе брата, який завжди прийде на допомогу.

Охоплений увагою матеріал демонструє розмаїття модифікацій різдвяної казки, синтез фольклорних й індивідуально-авторських елементів. На підставі їх аналізу можна говорити про поліфонію категорії дива у новорічно-різдвяній казці новітнього періоду: перетворення, казковий хронотоп, мотив сну як спосіб уведення в ірреальний світ, фантастичні персонажі, персоніфіковані образи, чарівні помічники, чарівні предмети. Вони підпорядковані створенню

особливої атмосфери, відчуття світла, радості, сподівання здійснення мрій і бажань в реальному житті. Оповідні елементи взаємозалежні особливим типом письменницького світосприйняття, авторською естетичною свідомістю.

Література

1. Керницький І. Різдвяна казка [Електронний ресурс] / Ігор Керницький. – Режим доступу: http://abetka.ukrlife.org/kazka_r.htm – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.07.14.
2. Мензатюк З. Макове князювання / Зірка Мензатюк. – К. : Школа, 2008. – 48 с.
3. Нестайко В. З. Ковалі щастя, або Новорічний детектив / Всеволод Нестайко. – К. : Майстер-клас, 2011. – 48 с.
4. Рис Галина. Чому усміхаються ангели / Галина Рис // Зимові історії для дітей. твори українських письменників. – Львів, 2011. – С. 26–30.
5. Славова М. К вопросу о функциях фантастического в беллетристике для детей / М. Славова // Проблемы детской литературы : межвуз. сб. – Петрозаводск, 1989. – С. 78–85.
6. Тихолоз Н. Б. Жанрові модифікації казки у творчості Івана Франка : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Тихолоз Наталя Богданівна ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л., 2003. – 229 с.
7. Тичина Н. Сакральний час (Різдво Христове) як жанротворчий чинник / Н. Тичина // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Зб. наук. праць Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті (Львів, 23–25 жовтня 1998 р.) – Львів: Світ, 1999. – Ч. 1. – С. 379–385.
8. Українська література для дітей : хрестоматія / [упорядкув. О. О. Гарачковської]. – К. : ВЦ „Академія“, 2011. – 800 с.
9. Українське дошкілля : зб. вихов. матеріалів для укр. родин і дитячих садків / ред. Я. Чумак ; іл. Р. Багаутдин [та ін.]. – Торонто, Онтаріо : Укр. вид-во „Добра книжка“. – 1977. – Ч. 208. – 472 с. : іл.
10. Цалапова О. М. Міфопоетика казкового світу раннього українського модернізму (Дніпрова Чайка, Леся Українка, Олександр Олесь, Михайло Коцюбинський) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Цалапова Оксана Миколаївна ; ДЗ „Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка“. – Луганськ, 2010. – 210 с.
11. Шліпченко С. Урбаністичні візії / С. Шліпченко // Гендерна перспектива / упоряд. В. Агеєва. – К., 2004. – С. 234–250.
12. Яскраве світло казок Зірки Мензатюк : пам'ятка для читачів мол. шк. віку / уклад. Н. О. Гажаман ; ред. Л. І. Стахурська ; Держ. закл. „Національна бібліотека України для дітей“. – К. : ДЗ „Національна бібліотека України для дітей“, 2008. – 28 с. : іл.

Анотація

У статті розглянуто жанрові модифікації новорічно-різдвяної казки в українській літературі для дітей та юнацтва новітнього періоду, версії розбудови актуальних для читача різних вікових категорій тем і проблем. Акцентовано на основних прийомах дивотворення: перетворення, казковий хронотоп, мотив сну як спосіб уведення в ірреальний світ, фантастичні персонажі, персоніфіковані образи, чарівні помічники, чарівні предмети, що підпорядковані створенню особливої атмосфери, відчуття світла, радості, сподівання здійснення мрій і бажань в реальному житті.

Ключові слова: література для дітей, жанр, жанрова модифікація, казка, категорія дива.

Аннотация

В статье рассматриваются жанровые модификации новогодне-рождественской сказки в украинской литературе для детей новейшего периода, версии реализации актуальных для читателя разных возрастных категорий тем и проблем. Акцентируется внимание на основных приемах “чудесного”: превращение, сказочный хронотоп, мотив сна как способ введения в ирреальный мир, фантастические персонажи, персонифицированные образы, волшебные помощники, которые способствуют созданию особенной атмосферы, ощущения света, радости, надежды на свершение желаний в реальной жизни.

Ключевые слова: литература для детей, жанр, жанровая модификация, сказка, категория чуда.

Summary

